

УДК 801.81 : 398.3.477

ХРОНОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ УКРАЇНСЬКОГО ОКАЗІОНАЛЬНО- ОБРЯДОВОГО ФОЛЬКЛОРУ

Кривенко О. В.

*Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Сімферополь
E-mail: oksanaugr@rambler.ru*

У статті звернено увагу на проблему класифікації okazіонально-обрядового фольклору. Традиційна і основна на сьогодні прагматична класифікація не дає вичерпного уявлення про художній світ замовлянь. Запропоновано хронологічні маркери, за якими визначається приблизний період появи того чи іншого тексту. В результаті стає можливим з'ясувати джерело того чи іншого сюжету (протосюжету, мотиву) в українському фольклорі. Завдяки знайденню паралелей у хронологічно тотожних текстах, уявленнях, зображеннях тощо зміст okazіонально-обрядових текстів стає більш зрозумілим.

Ключові слова: okazіонально-обрядовий фольклор, замовляння, сюжет, протосюжет, мотив, класифікація, хронологічний маркер.

В українській фольклористиці усталеною є класифікація замовлянь відповідно до їхньої прагматичної мети. У ХІХ ст. П. Єфименко слідом за Л. Майковим (укладачем «Сборника Великороссийских заклинаний» [3]) згрупував замовляння так: «Кохання», «Шлюб», «Здоров'я та хвороби», «Побут», «Промисли та заняття», «Стосунки суспільні», «Стосунки з природою», «Стосунки із надприродними істотами». Подальші класифікації склалися за саме таким утилітарним принципом.

Проте в okazіонально-обрядовому фольклорі існує велика кількість сюжетів, протосюжетів та мотивів, які повторюються у різних тематичних групах текстів, тобто є поліфункціональними. Для систематизації таких структурних одиниць за формозмістом використовуються спеціалізовані покажчики (наприклад, «Востоочнославянские заговоры: Материалы к функциональному указателю сюжетов и мотивов. Аннотированная библиография» [1]). Однак з огляду на те, що важливою особливістю будь-якого фольклорного тексту взагалі та замовляння зокрема є діахронний розвиток його сюжетики, пов'язаний із усністю, варіативністю, анонімністю, імпровізаційністю, тобто із самою природою уснопоетичної творчості з одного боку, а з іншого – із соціально-історичними обставинами, контактами з іншими народними традиціями та відповідними взаємовпливами, сюжет фольклорного твору є очевидним маркером періоду виникнення й побутування.

Перш за все ступінь архаїчності магічних текстів визначається ступенем «християнізації»: чим менше таких нашарувань, тим давніший текст. По-друге, цілий сюжет може вказувати на певний період. Наприклад, так званий *сисиніївський сюжет* (протосюжет) дає підстави для віднесення замовляння до більш-менш

конкретного періоду, зокрема (на перший погляд) до XIV або межі XIV–XV століть, тобто часу, яким датований запис на давньоруській берестяній грамоті № 930 «сисинієвої легенди» [2, с. 136], яка виглядає наступним чином: святі Сисиній та Сихаїл сидять на Синайських горах, дивляться на море і бачать, як з небес зчинився шум «веліко і страшно», бачать янгола, що злетів до них з небес; він має крижані обладунки та полум'яну зброю; знов здійнявся шторм на морі – і з нього вийшли простоволосі жінки і вирішили святі Сисиній та Сихаїл... На цьому текст обривається, але на підставі відомих паралелей вдається реконструювати решту тексту: жінки, що вийшли з моря – це лихоманки-трясовиці, що назвалися дочками царя Ірода і відкривали свої імена по черзі, за чим відбувалося закляття їх іменами Сисинія, янголів та чотирьох євангелістів [2, с. 136].

Подібна «сисинієва легенда» є надзвичайно розповсюдженою у світі і відома також у грецькій, коптській, ефіопській, вірменській, румунській, сирійській, арабській та єврейській традиціях [8], що вже саме по собі дає багатий матеріал для спеціалізованих ґрунтовних досліджень. Варіант, зафіксований у названій вище берестяній грамоті, відомий в українському, російському та болгарському середовищі і має, імовірно, південнослов'янське походження [2, с. 136].

Той факт, що зазначений варіант відомий різним народам, вказує на імовірні спільні суспільно-історичні реалії. Теза про південнослов'янське походження дозволяє прослідкувати вектор його появи та розповсюдження у слов'янському просторі. Далі необхідно долучати дані з історії, культурології, етнографії та інших гуманітарних наук, щоб дослідити суспільно-історичні обставини та впливи у той період, коли цей варіант «сисинієвої легенди» був записаний. Далі можна віднайти зв'язок із рештою відомих у різних етнокультурах варіантах і зрештою знайти першоджерело (його географічну локацію).

Під час таких пошуків було з'ясовано, що подібний сюжет був відтворений на давньоруських та візантійських амулетах-змійовиках [5], де також була вміщена своєрідна ілюстрація до легенди: зображення голови істоти, схожої, на перший погляд, на Горгону, однак така композиція зі зміями не зустрічається у художній традиції ніде, крім цих пам'яток [6, с. 109]. Дослідники датують появу цього образу у готовому вигляді (без ознак тривалого становлення) у візантійському культурному просторі X століттям [9, с. 31]. І. Переседов зазначає, що нетипова для Візантії кругла форма цих амулетів, зображення змій, що не викликають відрази, солярний характер композиції, наявність астральних знаків, а також відомості щодо історії розповсюдження окремих пам'яток вказують на Малу Азію як батьківщину таких виробів [6, с. 110]. У Візантії деякі з них видозмінюються – збільшується кількість змій (6, 7, 8) та на одному боці з'являється зображення *святого вершника*, який перемагає жінкоподібного демона [6, с. 110]. Така видозміна форми при тому ж змісті стає особливо показовою у співставленні із традиційним слов'янським сюжетом про святого вершника-змієборця (наприклад, Георгія).

Повторювані магичні формули, розміщені на змійовиках, називають «*hystera-формула*». Прикметно, що композиція змінювалася від примітивної до повністю заповненого зміями кола із оголеною *жіночою* фігурою в центрі [6, с. 111]. Таким

чином ствердився зв'язок між зображеннями на змійовиках та жіночими істотами-демонами із «сисинієвої легенди».

Перший текст було залучено до аналізу змісту hystera-формули у XIX ст. М. Соколовим. Цей okazіонально-обрядовий текст, що на одному з єгипетських папірусів, датованому III–IV століттями нашої ери мав назву «Для підйому матки», є таким: «Заклинаю тебе, матицю, /тим, що ствердився на безодні до буття неба або землі, або моря, або світла, або темряви, що створив янгола (...)/ повернутися на місце і не відхилитися ані у праву частину ребер, ані у ліву частину ребер і не кусати у серце, як собака. Але встань і залишайся на своїх місцях і мене не [турбуй]. Заклинаю тебе тим, хто від початку створив небо і землю і все, що на ній. Аллілуйя, аміні!» [8, с. 137].

Дж. Спаєр після використовував його у подальших дослідженнях на цю тему наприкінці XX ст., додавши ще один твір, записаний на золотій пластинці: «Я закликаю Тебе, о Матка Іпси (Ipsa), яку народила Іпса, щоб Ти ніколи не покидала свого місця: імям непереможного, живого Господа Бога залишайся на своєму місці, [яке] у Іпси, яку Іпса народила» [9, с. 43]. Бачимо в обох текстах, обраних для пояснення сенсу змійовиків двома авторитетними дослідниками, у різних країнах, незалежно один від одного, але одночасно, однаково медичну прагматику – лікування матки (hystera), від чого формули на змійовиках отримали відповідну назву. Однак остаточно пояснюється зміст після наведеної В. Молотиловим тези про hystera (матка, пізніше – похідне «істерія») як видозміну імені непереможної на полі битви розлюченої богині Іштар, дешифрованого як «Иша тар» = «жінка» + «метушитися» [4].

Аналіз сюжетики замовляння у хронологічному аспекті дає цінний матеріал для розуміння першозмісту твору.

Оскільки замовляння мають багатовікову історію і водночас відрізняються невеликим обсягом та специфічною символізацією змісту, доцільно розглядати не сюжет (протосюжет, мотив) в цілому, а виділити окремі хронологічні маркери, тобто риси, які вказують на певний період, що позначився на тому чи іншому тексті. Загалом можемо виділити наступні стрижневі *хронологічні маркери* (перший варіант вираження кожного з них вказує на архаїчність, останній – на пізніше походження тексту або його варіанту).

1. Головні дійові особи замовляння:

- тварини чи астральні образи-символи (людина звертається по допомогу до природи, а не до людей);

- антропоморфні істоти (вплив соціуму).

2. Стать головної дійової особи в тексті:

- жінка (що є відображенням панівного колись матриархального ладу);

- чоловік (відображення пізнішого патріархату).

3. Наявність імені у тексті:

- без імен (людина напряду зверталася по допомогу, без посередників);

- використання імен дійових осіб або об'єкта замовляння («замовника»).

4. Адресат звертання по допомогу:

- природні стихії, об'єкти;

- надприродні персоніфіковані «сили», мертві пращури.

5. Час, коли відбувається дія у замовлянні:

- вночі (про ніч як ознаку архаїчності замовлянь детально роз'яснює М. Новикова у «Прасвіті українських замовлянь»);

- вдень (порівн. календар і вимірювання часу за рухом сонця, які прийшли на зміну спостереженням за рухом місяця).

6. Рівень зрозумілості сюжету:

- заплутаний протосюжет (пов'язаний із відірваністю сучасної людини від тогочасного світоглядного контексту);

- схематичний, але зі зрозумілою логікою.

7. Сакральні числа у тексті:

- два (парність, пов'язана із анатомією людини, у якої дві руки, дві ноги, два ока і т. д., із уявленнями про симетрію);

- три, сім, дванадцять (семантизовані за допомогою міфо-релігійного осмислення числа).

8. Наративна стратегія:

- монологічно-вокативна (звертання по допомогу без очікування на відповідь) або монологічно-розповідна (передбачає «відповідь» адресата або розповідає про бажане як про дійсний факт);

- діалогічна.

9. Ритмомелодична організація тексту:

- ритмізований нерівноскладовий текст із принагідними співзвуччями та повторами;

- виразне римування та віршований розмір.

10. Релігійна символіка та образність:

- відсутня (оскільки магія виникла набагато раніше, ніж будь-який тип релігії);

- наявна у вигляді очевидних образів та/або імен, язичницьких або християнських евфемізмів («Іродові дочки» замість трясовиць, «Юрієві пси» замість вовків тощо).

Такими є основні хронологічні маркери для okazіонально-обрядових текстів. Під час детальнішого аналізу можливо класифікувати замовляння за хронологією та джерелом походження протосюжетів, окремих образів, символів тощо. Отже, хронологічна класифікація okazіонально-обрядових текстів є достатньо проблематичною з огляду на велику кількість необхідного для неї матеріалу, однак вона суттєво полегшує розуміння протосюжетів, сюжетів та мотивів.

Список літератури

1. Восточнославянские заговоры : материалы к функциональному указателю сюжетов и мотивов. Аннотированная библиография / авторы-сост. Т. А. Агапкина, А. Л. Топорков. – М. : Индрик, 2014. – 320 с.
2. Гиппиус А. А. «Сисиниева легенда» в новгородской берестяной грамоте / А. А. Гиппиус // Заговорный текст. Генезис и структура. – М. : Индрик, 2005. – 520 с.
3. Майков Л. Великорусские заклинания / Л. Майков. – Спб. : Типография Майкова, 1869. – 164 с.
4. Молотилов В. Красотка [Електронний ресурс] / В. Молотилов. – Режим доступу : http://www.ka2.ru/under/fobos_medusa.html.
5. Николаева Т. В. Древнерусские амулеты-змеевики / Т. В. Николаева, А. В. Чернецов. – М. : Наука,

1991. – 124 с.
6. Переседов И. Г. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры / И. Г. Переседов // Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2004. – С. 108–121.
 7. Сборник малороссийских заклинаний / сост. П. Ефименко. – М.: Университет. тип., 1873. – 70 с.
 8. Соколов М. И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками / М. И. Соколов // Древности. Труды Славянской комиссии имп. Московского археологического общества. – Т. I. – М., 1895. – С. 137.
 9. Spier J. Medieval Byzantine magical amulets and their tradition / J. Spier // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – Vol. 56. – 1993. – P. 31-33.

Кривенко О. В. Хронологические маркеры украинского окказионально-обрядового фольклора // Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2014. – Т. 27(66), № 4. Часть 2. – С. 70–74.

В статье идёт речь о проблеме классификации окказионально-обрядового фольклора. Традиционная и основная на сегодня прагматическая классификация не даёт исчерпывающего представления о художественном мире заговоров. Предложены хронологические маркеры, по которым определяется примерный период появления того или иного текста. В результате становится возможным проследить первоисточник того или иного сюжета (протосюжета, мотива) в украинском фольклоре. Благодаря поискам параллелей в хронологически тождественных текстах, представлениях, изображениях и т. д. содержание окказионально-обрядовых текстов становится более прозрачным.

Ключевые слова: окказионально-обрядовый фольклор, заговор, сюжет, протосюжет, мотив, классификация, хронологический маркер.

Kryvenko O. V. Chronological markers of the Ukrainian occasional-and-ceremonial folklore / O. V. Kryvenko // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – V. 27(66), № 4. Part 2 – P. 70–74.

The main idea of the article is problematical character of classification of the Ukrainian occasional-and-ceremonial folklore, which is explained by the traditional use of imperfect pragmatic classification. The last one doesn't give an exhaustive idea of the art world of incantations.

The analysis of an incantations on the example of known "sisiniy's legend" ("sisiniyeva legend") with attraction of materials about inscriptions on amulets (known as "Hystera- formulas) is in exchange offered. After the carried-out detailed analysis of the specified story it was found out that research has considerable prospects in such direction.

Chronological markers function in texts of this kind. They allow to define the approximate period of emergence of the story. Among them such units are considered: main characters (animal or person; woman or man), existence of a name or sacral numbers in the text, addressee of the request for the help (nature or ancestor), level of clearness of a story, narrative strategy, rhythm and melodic organization of the text, religious symbolics and figurativeness. As a result there is an opportunity to define the functioning period and track its primary source.

Chronological classification of occasional and ceremonial works is rather problematic in connection with a large amount of material, necessary for it, but thanks to searches of parallels in chronologically identical texts, representations, images, etc. the contents of occasional-and-ceremonial texts become more transparent.

Keywords: occasional-and-ceremonial folklore, incantation, plot, motif, classification, chronological marker.